

وحدت وجود از دیدگاه سه حکیم

(صدر المتألهین شیرازی، علامه طباطبائی و حکیم آقا علی مدرس)

سید محمد مهدی نبویان

زیر نظر:

آیت الله غلامرضا فیاضی

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رهبر انقلاب

۱۳۹۶

سرشناسه	نیویان، سیدمحمد مهدی، ۱۳۹۶ =
عنوان و نام پدیدآور	وحدت وجود از دیدگاه سه حکیم (میرزا ابوالحسن شیرازی، علامه طباطبائی و حکیم آقا علی مدرس) / سیدمحمد مهدی نیویان؛ زیر نظر و تصحیح فیاضی.
مشخصات نشر	قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	۳۲۲ ص.
فروست	انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۶، فلسفه؛ ۲۰۱.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۴۴۴-۱۲۱-۶
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه.
موضوع	صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق. -- دیدگاه درباره وحدت وجود.
موضوع	Sadradding shirazi, Mohammad ebn Ebrahim -- View on pantheism
موضوع	طباطبائی، سید محمدحسین، ۱۲۸۱ - ۱۳۶۰ -- دیدگاه درباره وحدت وجود.
موضوع	Tabatabai, Sayyed Muhammad Husayn-- Views on pantheism
موضوع	زنوزی، علی بن عبدالله، ۱۲۳۴ - ۱۳۰۷ ق. دیدگاه درباره وحدت وجود.
موضوع	وحدت وجود (فلسفه اسلامی).
موضوع	*Pantheism (Islamic philosophy)
شناسه افزوده	فیاضی، غلامرضا، ۱۳۲۸ -
شناسه افزوده	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، انتشارات.
رده بندی کنگره	BBR۵۵/۳۰۲
رده بندی دیویی	۱/۱۸۹
شماره کتاب شناسی ملی	۴۹۲۰۹۹۹

۱۳۵۲

شماره ردیف

فلسفه - ۲۰۱

شماره موضوعی

۱۳۹۶-۸۴

■ وحدت وجود از دیدگاه سید حکیم (صدر المتألهین شیرازی، علامه طباطبایی و حکیم آقا علی مدرس)

- مؤلف: سید محمد مهدی نبویان زیر نظر آیت الله فیاضی
- ناشر: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
- چاپ: پاپیروس
- نوبت و تاریخ چاپ: اول، پاییز ۱۳۹۶
- شمارگان: ۳۰۰
- قیمت: ۲۳۰۰۰ تومان

- دفتر مرکزی: قم، خیابان شهید، گوی ممتاز، پلاک ۳۸
- تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۳۲۶
- شعبه تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان ۱۲ فروردین و شهید منیرى جاوید، ساختمان شماره ۳۱۰، طبقه سوم، واحد ۱۱۳
- تلفن و نمابر: ۰۲۱-۶۶۴۴۶۱۳۱
- شعبه مؤسسه امام خمینی (ره): قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
- تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۶۲۹

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه معاونت پژوهش
۱۹	پیشگفتار

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۲۵	مقدمه
۲۷	۱. مفهوم‌شناسی
۲۷	۱-۱. وحدت
۲۷	۱-۱-۱. معنای لغوی
۲۸	۱-۱-۲. معنای اصطلاحی
۲۸	الف) اصطلاح فلسفی
۲۸	ب) اصطلاح عرفانی
۲۹	ج) اصطلاح سیاسی
۲۹	۱-۲. وجود
۲۹	۱-۲-۱. معنای لغوی
۳۰	۱-۲-۲. وجود در اصطلاح فلسفه
۳۵	۱-۳. وحدت وجود

۳۶	تفاسیر وحدت وجود
۳۶	تفسیر اول: وحدت ماده
۳۷	تفسیر دوم: وحدت حقیقت
۳۸	تفسیر سوم: وحدت مفهومی و معنایی
۳۹	تفسیر چهارم: وحدت وجود به معنای مساوقت وجود با وحدت
۴۰	تفسیر پنجم: وحدت وجود کامل
۴۱	تفسیر ششم: وحدت اسم وجود
۴۳	تفسیر هفتم: وحدت وجود و کثرت موجود
۴۴	تفسیر هشتم: وحدت تشکیکی واقعیت
۴۵	تفسیر نهم: وحدت وجود مستقل و کثرت وجودات رابط
۴۶	تفسیر دهم: وحدت فیض الهی
۴۸	تفسیر یازدهم: وحدت شهود
۴۹	تفسیر دوازدهم: وحدت حقیقت وجود و کثرت رقیقت و مظاهر
۵۱	تفسیر سیزدهم: وحدت وجود حقیقی و کثرت مجازی
۵۲	تفسیر چهاردهم: وحدت وجود نفسی و کثرت روابط
۵۴	تفسیر پانزدهم: وحدت شخصی بود و کثرت حقیقی آن
۵۵	تفسیر شانزدهم: وحدت وجود و کثرت وهمی و خیالی
۵۶	تفسیر هفدهم: وحدت وجود مجموع اسم
۵۷	۲. زندگی‌نامه اجمالی
۵۷	۲-۱. ملاصدرا
۵۸	۲-۲. علامه طباطبائی
۵۹	۲-۳. آقاعلی مدرس

فصل دوم: وحدت وجود از دیدگاه صدرالمتألهین

۶۳	مقدمه
۶۴	۱. وجود رابط
۶۴	۱-۱. تقسیمات رابط
۷۱	۱-۲. ویژگی‌های رابط
۷۹	۱-۳. استدلال بر وحدت شخصی وجود از طریق رابط بودن معلول

۸۲	دقت در استدلال
۸۴	۲. بسط الحقیقه کل الانشاء
۸۶	دو تفسیر از قاعده بسط الحقیقه
۸۶	۱. تفسیر تشکیکی
۸۷	۲. تفسیر وحدت شخصی وجود
۸۸	براهین قاعده بسط الحقیقه
۸۹	برهان اول
۹۱	برهان دوم
۹۳	درجیه موارد مشتبه
۹۶	۳. صرف الوجود
۹۶	۳-۱. تعریف صرف
۹۸	۳-۲. تفاوت قاعده مراقبت با قاعده بسط الحقیقه
۱۰۰	چند نکته
۱۰۳	۳-۳. دو تفسیر قاعده صرف الوجود
۱۰۳	۳-۳-۱. تفسیر تشکیکی
۱۰۴	۳-۳-۲. تفسیر وحدت شخصی
۱۰۵	۳-۴. استدلال بر وحدت شخصی وجود از طریق قاعده صرف
۱۰۶	۳-۴-۱. قیاس اقترانی
۱۰۶	۳-۴-۲. قیاس استثنایی
۱۰۸	۳-۵. نکته
۱۰۹	۴. واجب الوجود بالذات؛ واجب الوجود من جمیع الجهات
۱۰۹	۴-۱. تبیین قاعده
۱۱۰	۴-۲. استدلال بر وحدت شخصی وجود از طریق این قاعده
۱۱۳	۵. عدم تناهی
۱۱۳	۵-۱. تعریف تناهی
۱۱۴	۵-۱-۱. تعریف اثباتی
۱۱۵	۵-۱-۲. تعریف سلبی
۱۱۶	۵-۲. استدلال بر وحدت شخصی وجود از طریق عدم تناهی وجود
۱۲۲	۵-۳. اثبات وحدت شخصی وجود از طریق ماهیت نداشتن خداوند
۱۲۵	جمع بندی

فصل سوم: وحدت وجود از دیدگاه علامه طباطبائی

مقدمه.....	۱۲۹
۱. صرف الوجود.....	۱۳۰
۱-۱. تعریف صرف.....	۱۳۰
۱-۱-۱. بیان اول.....	۱۳۰
۱-۱-۲. بیان دوم.....	۱۳۱
۱-۲. دو مرحله از قاعده صرافت.....	۱۳۴
۱-۳. ابدلال بر وحدت شخصی وجود از طریق قاعده صرافت.....	۱۴۶
۲. وجود رابط.....	۱۴۹
۲-۱. تعریف وجود رابط.....	۱۴۹
۲-۲. سه کار در وجود رابط.....	۱۵۱
۲-۳. ویژگی‌های وجود رابط معاول از منظر علامه.....	۱۵۳
۲-۴. اثبات وجود رابط از منظر علامه.....	۱۶۱
۲-۵. عدم اختلاف نوعی میان وجود رابط و وجود مستقل.....	۱۶۲
دو نکته.....	۱۶۴
۲-۶. اثبات وحدت شخصی وجود از طریق وجود رابط معلول.....	۱۶۶
۳. عدم تناهی.....	۱۶۹
۳-۱. تعریف حد و اقسام آن.....	۱۷۰
۳-۲. اثبات وحدت شخصی وجود از طریق عدم تناهی وجودی خداوند.....	۱۷۳
۳-۳. نتایج بحث.....	۱۷۴
جمع‌بندی.....	۱۷۷

فصل چهارم: وحدت وجود از دیدگاه حکیم آقاعلی مدرس طهرانی

مقدمه.....	۱۸۱
۱. تقسیمات وجود.....	۱۸۲
۱-۱. تقسیم اول.....	۱۸۳
۱-۲. تقسیم دوم.....	۱۸۷
۱-۳. تقسیم سوم.....	۱۸۷

۲. تشکیک در وجود.....	۱۸۸
۲-۱. تصویر نظریه تشکیک در وجود.....	۱۸۸
۲-۲. اشتراک و امتیاز وجودات.....	۱۹۲
۲-۲-۱. چهار بیان برای امتیاز موجودات.....	۱۹۲
الف) تباین فقر و غنا.....	۱۹۲
ب) تباین کمال و نقص.....	۱۹۴
ج) تباین شدت و ضعف.....	۱۹۵
د) امتیاز در مشخصات وجودی.....	۱۹۵
۲-۲-۲. سه بیان برای اشتراک موجودات.....	۱۹۶
الف) ط - ذاتی عام و طرد ذاتی ماهیت.....	۱۹۶
ب) ص - مفهوم واحد.....	۱۹۷
ج) رابطه علت و معلولیت.....	۱۹۷
۲-۳. وحدت و کثرت حقیقی، اعتباری و وهمی.....	۱۹۸
۲-۴. بینونیت وصفی، نه غزلی.....	۱۹۸
۲-۵. وحدت در کثرت و کثرت در وحدت.....	۲۰۰
۲-۵-۱. تصویر وحدت در کثرت.....	۲۰۲
۲-۵-۲. تصویر کثرت در وحدت.....	۲۰۲
۳. نظام مراتب موجودات در نظریه تشکیک خاصی وجود.....	۲۰۳
۳-۱. خداوند اولین مرتبه موجودات و بشرط لا و صرف.....	۲۰۳
ویژگی‌های صرف.....	۲۰۳
۳-۲. عدم مغایرت وجود واجب و وجود ممکن.....	۲۰۴
۳-۳. عین‌الربط بودن مخلوقات.....	۲۰۵
۳-۴. اضافه اشراقی خداوند به مخلوقات.....	۲۰۶
۳-۵. علم به معلول، همان علم به علت در مرتبه معلول است.....	۲۰۸
۳-۶. خداوند واجد معالیل و کمالات آنهاست، نه نقایص آنها.....	۲۰۹
۳-۷. علت عین معلول است به نحو وجه و نزول و رقیقت، و معلول نیز عین علت است به نحو کنه و صعود و حقیقت.....	۲۱۱

۳-۸	نظام وجود امکانی، ظل نظام وجود واجبی و مفصل آن است	۲۱۲
۳-۹	فعل خداوند	۲۱۳
۳-۱۰	سریان فعل خداوند در مخلوقات، نه ذات او	۲۱۵
۳-۱۱	تساوی ذاتی و فعلی خداوند با مخلوقات	۲۱۷
۳-۱۲	احاطه ذاتی و فعلی خداوند بر مخلوقات	۲۱۸
۳-۱۳	معیت ذاتی و فعلی خداوند با مخلوقات	۲۱۹
۳-۱۴	اول و آخر و ظاهر و باطن بودن خداوند	۲۲۱
۳-۱۵	تشبیه و تنزیه در خداوند	۲۲۳
۴	نقد نظر عرفا در باب وحدت شخصی وجود	۲۲۵
۴-۱	نقد وحدت شخصی وجود	۲۲۶
۴-۲	توجیه نظر عرفا	۲۲۹
	دو نکته	۲۳۱
۴-۳	در عالم هستی تنها در وجود داریم: وجود خداوند و فعل مطلق	۲۳۳
۴-۴	توحید افعالی	۲۳۴
	بررسی اجمالی نظریه آقاعلی مدرس	۲۳۸
	جمع‌بندی	۲۴۳

فصل پنجم: بررسی ادله وحدت وجود

	مقدمه	۲۴۷
۱	بررسی وجود رابط	۲۴۸
۱-۱	تفاوت ملاصدرا و علامه طباطبائی در وجود رابط	۲۴۸
۱-۲	استدلال بر وحدت شخصی وجود از طریق رابط بودن معلول	۲۴۹
۱-۳	بررسی استدلال	۲۵۰
	تقسیم وجود	۲۵۱
	وجود رابط و رابطی	۲۵۲
	دو معنا برای وجود رابط	۲۵۳
	وجود معلول	۲۵۴

۲۵۵	اقسام وجود معلول
۲۵۶	۴-۱. عدم اختلاف نوعی وجود رابط و مستقل (وجود رابط می‌تواند مفهوم مستقل داشته باشد)
۲۵۹	وجود رابط ماهیت دارد
۲۶۰	۲. بررسی قاعده بسیط الحقیقه
۲۶۰	۲-۱. صورت منطقی استدلال
۲۶۱	۲-۲. بررسی استدلال
۲۶۲	۲-۲-۱. اشکال اول
۲۶۲	۲-۲-۲. اشکال دوم
۲۶۳	۲-۲-۳. اشکال سوم
۲۶۳	ترکیب خارجی و ترکیب تحلیلی
۲۶۶	اقسام ترکیب
۲۷۰	۲-۲-۴. اشکال چهارم
۲۷۰	۳. بررسی قاعده صرف
۲۷۱	۳-۱. کاربردهای صرف
۲۷۴	۳-۲. صورت منطقی استدلال
۲۷۴	۳-۳. بررسی استدلال
۲۷۵	۳-۳-۱. اشکال اول
۲۷۶	۳-۳-۲. اشکال دوم
۲۷۷	۴. بررسی قاعده «واجب الوجود بالذات واجب الوجود من جمیع الجهات»
۲۷۷	۴-۱. صورت منطقی استدلال
۲۷۸	۴-۲. بررسی استدلال
۲۷۸	۴-۲-۱. اشکال اول
۲۷۸	۴-۲-۲. اشکال دوم
۲۷۹	۵. بررسی عدم تناهی خداوند
۲۸۰	۵-۱. صورت منطقی استدلال
۲۸۰	۵-۲. اقسام نامتناهی
۲۸۱	۵-۳. بررسی برهان

۲۸۲	تداخل
۲۸۴	تداخل وجودی
۲۸۵	تداخل وجودی و واژگان قریب المعنی
۲۸۸	اقسام تداخل
۲۹۰	نظریه تداخل وجودی خداوند و مخلوقات
۲۹۲	تداخل وجودی در شریعت
۲۹۷	خاتمه
۳۰۱	منابع
۳۱۳	نمایه

مقدمه معاونت پژوهش

حقیقت اصیل‌ترین، جاودانه‌ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسله مؤمنان و عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل‌پرستان چه توطئه‌ها، سرفندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ‌واقعیتی است مظلومیت حقیقت بر چه شیرین‌حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق پیروز و سرفراز است و باطل از بین‌رختنی و نگونسار. این والا و بالانشینی حقیقت، که شبهه از برشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در عرصه نظر و عمل، کمر همت محکم بسته و از دام و دانه دنیا رسته‌اند، و در این میان تناس و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، و به ویژه اسلام و پیامبر اکرم ﷺ و جانشینان برحق و گرامی او ﷺ، برجسته‌ترین است.

دانشمندان نام‌آور شیعه رسالت خطیر و بی‌نظیر خدیش را بهره‌گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوه‌های حقیقت از سیره آن پیشوایان و عرصه آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت‌پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هر لحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفته سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت‌دشووارتر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن، کارنامه درخشانی دارند و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه در خور خویش در جهان نزدیک شده‌اند و می‌کوشند تا با فعالیت‌های روزافزونشان مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین‌المللی باز یابند. ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی، تلاش‌های دانش‌مندان این مرزوبوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار ننشسته و آنان مجبور به ترجمه و اقتباس نظریات دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان رهنمای‌های ابتکارات و به ویژه خلاقیت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب راهی طولانی و پرچالش در پیش است. از این رو افزون بر استنباط، استنتاج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازمان‌دهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها از مهم‌ترین اهداف و برتوت‌های مؤسسات علمی به ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع در پرتو تأییدات رهبر کبر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای^ع «ماعله العالی» از آغاز تأسیس بر اساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم‌شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی «دامت برکاته» به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران، در

زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و بحمدالله تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، پژوهشی است در قلمرو فلسفه و عرفان اسلامی که با تلاش پژوهشگر ارجمند حجت‌الاسلام سیدمحمد مهدی نبویان نگارش یافته است. هدف اصلی نویسنده ارائه دیدگاه سه فیلسوف برجسته جهان اسلام در باب وحدت وجود و بررسی آن دیدگاه‌ها و طرح نظریه بدیع تداخل وجودی است.

معاونت پژوهش از مؤلف محترم و حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین مظفری و جناب نشر محمد فنائی اشکوری که با مطالعه و ارائه نظرهای سودمندشان، بر انطباق و غنای اثر افزوده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند متعال خواستار است.

معاونت پژوهش

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

پیشگفتار

مسئله وحدت وجود از مسائل کلان هستی‌شناختی است که در فضای عرفانی پدید آمد. و آرام آرام در فضای فلسفی وارد شده است. قبول یا رد این مسئله، تمام مسائل فلسفی را تحت الشعاع قرار می‌دهد؛ زیرا با قبول آن (در معنای دقیق) عالم رنگ دیگری به خود گرفته، علیت از میان موجودات رخت برمی‌بندد و با رد آن، می‌توان تفسیر دیگری از موجودات و رابطه آنها با یکدیگر ارائه داد.

در این میان، عرفا و برخی فلاسفه، قائل به «وحدت شخصی وجود» و نفی کثرت از آن شده‌اند. مطابق نظر ایشان، هر واحد شخصی است؛ به نحوی که به جهت صرافت، نه تنها ثانی ندارد، بلکه فرض ثانی نیز در آن محال است. بنابراین کثرات عالم چیزی جز شئون و مظاهر همان وجود واحد نخواهند بود. در حقیقت از نظر آنان وجود خداوند که یک حقیقت واحد شخصی است، متجلی به تجلیات و شئون مختلف شده است.

از سوی دیگر، برخی فیلسوفان مانند مشائین، وجود را متکثر می‌دانسته‌اند؛ به نحوی که غیر از معنای وجود، هیچ جهت اشتراکی در خارج با یکدیگر ندارند. مطابق نظر ایشان، وجودات عالم به کلی از یکدیگر متمایزند.

از سوی سوم، صدرالمতألهین با طرح آموزه‌های اصالت وجود و تشکیک در وجود، عرصه‌ای جدید در وحدت و کثرت در عالم گشود که مطابق آن، کثرت موجودات و وحدت آنها حقیقی و متحقق‌اند. تشکیک، نظریه‌ای دقیق و مهم در

باب وحدت و کثرت وجود به شمار می آید؛ زیرا وحدت و کثرت در این نظریه منافاتی با یکدیگر ندارند؛ بلکه وحدت آنها به کثرت و کثرت آنها به وحدت باز می گردد. بر این اساس، برخلاف عرفا که وجود خداوند را تنها مصداق حقیقی وجود دانسته، و برخلاف مشائین که موجودات را متباین بالکلیه می دانند، صدرالمতالیهین در نظریه تشکیک، وحدت و کثرت را حقیقی دانسته است؛ اگرچه در نظر نهایی خویش، به مدعای عرفا، یعنی وحدت شخصی وجود فائل شده است.

فیلسوفانی قبل از صدرالمتألهین در این باب بحث کرده اند؛ اما ملاصدرا در صدد برهانی ساختن این مسئله و تبیین صحیح و دقیق آن برآمده است. بعد از ملاصدرا تابعان مکتب او نیز این مسئله را موضوع بحث و گفت و گو قرار داده اند که از مهم ترین آنها حکیم آقاعلی مدرس طهرانی و علامه طباطبائی اند. هریک از این فیلسوفان، تقریر خاصی از وحدت وجود داشته و ادله ای نیز بر آن اقامه کرده اند. در این نوشتار به بررسی مسئله وحدت وجود از منظر ملاصدرا و دو تن از پیروان او، یعنی حکیم آقاعلی مدرس و علامه طباطبائی، می پردازیم.

صدرالمتألهین و علامه طباطبائی، معتقد به وحدت شخصی وجود بوده، هرگونه ثانی در عرض یا طول برای خدای متعال را نفی می کنند. به اعتقاد ایشان، آنچه در صحنه هستی حقیقت دارد، صرفاً وجود خدای متعال است و سایر موجودات، اطوار و شئون آن حقیقت یگانه اند. صدرالمتألهین با طرح کردن پنج استدلال، یعنی وجود رابط، بسیط الحقیقه، صرف الوجود، «واجب الوجود بالذات، واجب من جمیع الجهات»، و عدم تناهی، به اثبات وحدت شخصی وجود پرداخته است. نیز علامه طباطبائی این مدعا را با تمسک به سه دلیل، یعنی صرف الوجود، وجود رابط و عدم تناهی، اثبات کرده است.

آقاعلی مدرس با تبیین دقیق نظریه «تشکیک خاصی»، کثرت موجودات را مانند وحدت آنها حقیقی دانسته و حقیقت رابطه علت و معلول را با تشکیک، نه وحدت شخصی وجود، توجیه کرده است. از این رو نظریه عرفا، یعنی وحدت شخصی را انکار کرده، و در نهایت، درصدد توجیه کلام آنها برآمده و آن را با نظریه تشکیک وجود تطبیق داده است.

این نوشتار، درصدد تبیین نظریه ملاصدرا، علامه طباطبایی و آقاعلی مدرس و بیان ادله ایشان بر مدعای مورد نظرشان است. نیز با طرح نظریه «تداخل وجودی»، تبیین جدیدی از وحدت و کثرت موجودات و رابطه میان آنها عرضه کرده است که مطابق آن، وجوب معلول‌ها نیز مانند وجود خداوند، وجودی حقیقی و مصداق حقیقی وجود هستند؛ اما این وجودات، متداخل در وجود خداوندند؛ یعنی خداوند به جهت آنکه وجودی نامتناهی است، در عین آنکه وجودی غیر از وجود معالیل است، متداخل در وجود آنهاست؛ به نحوی که هیچ موطنی خالی از وجود او نیست و او در موطن همه معالیل و مرتبه وجودی آنها حضور دارد.

این نوشتار در پنج فصل به بررسی این موضوع می‌پردازد:

در فصل اول به مفاهیم کلیدی بحث، از جمله وجود و وحدت و نیز آرا و تفاسیر مختلف درباره وحدت وجود پرداخته می‌شود و در نهایت، زندگی‌نامه اجمالی این سه فیلسوف بیان خواهد شد. در فصل دوم به صورت جامع، تمام تقریرها و ادله‌ای که ملاصدرا برای اثبات وحدت شخصی وجود آورده است، بیان می‌شود. ملاصدرا از طریق پنج برهان، یعنی وجود رابط معلول، بسط الحقیقه، صرف الوجود، «واجب بالذات، واجب من جمیع الجهات»، و عدم تناهی خداوند، به این نتیجه مهم دست یافته است. در فصل سوم به تقریرها و ادله‌ای می‌پردازیم که علامه طباطبایی بر نظریه وحدت شخصی وجود اقامه کرده است. علامه با سه

برهان، یعنی صرف الوجود، وجود رابط معلول، و عدم تناهی، وحدت وجود را اثبات کرده است. در فصل چهارم، نظریه خاص آقاعلی مدرس در باب وحدت تشکیکی وجود، نفی وحدت وجود عرفا و همچنین توجیه ایشان درباره قول عرفا بررسی شده است. در فصل پنجم ضمن بررسی مفاهیم و واژگان مورد بحث در مسئله وحدت وجود و بررسی ادله مذکور، به داوری میان آنها با طرح نظریه «تداخل خودی» می پردازیم.

در پایان پس از اظهار عجز از شکرگزاری نعمت های الهی، بر خود لازم می دانم که از استاد ارجمند، دانشمند فرزانه، آیت الله غلامرضا فیاضی (حفظه الله) که با راهنمایی های مقیدش، این حقیر را در به سرانجام رساندن این نوشتار یاری رساندند و نیز از استاد محترم، آقایان عبدالرسول عبودیت، حجت الاسلام سیدیدالله یزدان پناه و دکتر محمدفایز اشکوری که از نکات سودمندشان بهره های فراوان بردم، بسیار تشکر و قدردانی کنم. همچنین از ارشادهای پدر فاضل و عزیزم، حجت الاسلام دکتر سید محمود نبویان که در این نوشتار و در تمام مراحل زندگی یاریگر بنده بود، قدردانی و سپاسگزاری می کنم و از خداوند متعال برای این عزیزان توفیق روزافزون و طول عمر باعزت مسئلت دارم. همچنین از مساعدت های مسئولان محترم مدیریت تدوین و انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) قدردانی و تشکر می کنم.

والحمد لله رب العالمین

سید محمد مهدی نبویان

مهر ۱۳۹۵